

4. Падалка Л.В. Прошлое Полтавской территории и её заселение. Полтава, 1914. 238 с.
5. Полтавщина: Историчний нарис. Б.В. Год, К.М. Мироненко, В. Н Жук та ін. Полтава. 2005. 592 с.

УДК 94(477.46) : 621.927.3

ДО ПИТАННЯ ПРО КІЛЬКІСТЬ МЛИНІВ У ПОЛТАВСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ НА ПОЧАТКУ ХІХ СТОЛІТТЯ

**Євгеній Копилець
(м. Полтава)**

Систематизовано та узагальнено відомості про кількість водяних млинів та вітряків у Полтавській губернії на початку ХІХ ст., наявні у документах та краєзнавчих виданнях. Зроблено аналіз розбіжностей у публікаціях, що стосуються проблеми дослідження.

***Ключові слова:** млин, млинарство, господарство Полтавської губернії на початку ХІХ ст.*

Початок ХІХ ст. ознаменувався для Полтавщини адміністративною реформою, у результаті якої постала Полтавська губернія. Це гостро актуалізувало потребу в інформації географічного та економічного змісту і по губернії загалом, і по повітах та містах новоствореної адміністративно-територіальної одиниці. З іншого боку, як відзначила Т.В. Ананьєва, тогочасна затребуваність описово-статистичних матеріалів знайшла відгук у середовищі української інтелігенції в один із періодів її активного самопізнання й самовизначення [13, с. 5]. У результаті до нас дійшли історичні джерела, що дають змогу скласти досить повне уявлення про низку аспектів господарського життя краю 200 з лишком років тому.

Сказане повною мірою стосується млинарства як невід'ємного складника традиційного вітчизняного господарювання. Початок ХІХ ст. – часи вирішального «змагання за першість» між давнішими водяними млинами та сучаснішими вітряками. На першу половину ХІХ ст. припадає найінтенсивніший розвиток будівництва водяних млинів [4, с. 15], проте вже з перших років існування Полтавської губернії у ній переважали вітряки.

Мета статті – систематизація та узагальнення даних про кількість млинів у Полтавській губернії на початку ХІХ ст.

Насамперед охарактеризуємо основні документальні джерела.

На початку 1804 р. до малоросійського генерал-губернатора О.Б. Куракіна звернувся візитатор Харківського навчального округу (в

обов'язки візитатора входила інспекція нижчих і середніх шкіл) І.Ф. Тимківський. Він висловив прохання посприяти йому у зборі відомостей для укладення статистичного опису Чернігівської та Полтавської губерній, мотивуючи свій намір «обязанностью вникнуть в состояние тех губерний, со стороны хозяйственной, по связи ее с образованием народного смысла» [12, с. 59]. Тимківським була укладена орієнтовна програма для збору даних про губернії в цілому, кожен повіт і кожне губернське та повітове місто. У відомостях як про міста, так і про повіти він, зокрема, просив зазначити кількість водяних та вітряних «мучных мельниц».

Куракін прихильно поставився до ідеї Тимківського і віддав необхідні розпорядження чернігівському та полтавському губернаторам, а ті, у свою чергу, поставили завдання перед городничими, міськими магістратами і ратушами, нижніми земськими судами. За кілька місяців необхідні матеріали були надіслані.

Майже сто років потому І.Ф. Павловський опрацював справу Полтавського губернського правління № 200, яка містила зібрані для І. Ф. Тимківського відомості. Спершу (1902 р.) він надрукував у журналі «Киевская старина» низку стислих характеристик міст і повітів, які уклав на основі матеріалів справи, під загальною назвою «Из прошлого Полтавщины» [5-9]. Дещо згодом (1906 р.) Павловський опублікував чимало документів зі справи № 200 у другому випуску «Трудов Полтавской ученой архивной комиссии» [12].

Публікації зібраних для І.Ф. Тимківського відомостей у «Киевской старине» не є оприлюдненням власне документів: сам І.Ф. Павловський назвав їх «краткими извлечениями» [12, с. 65], але вони насичені цитатами і фактичними даними. Проте Павловський добирав лише факти, які вважав найбільш значущими чи цікавими. Кількість млинів, вочевидь, не належала до його пріоритетів: серед міст вона зазначена лише для Кобеляк, у характеристиках низки повітів її пропущено, а для Лохвицького повіту вказано лише кількість вітряків. Описи Полтави та Полтавського повіту І. Ф. Павловський до «Киевской старины» не подав – певно, тому, що у липні-вересні 1902 р. опублікував там ґрунтовну працю «Полтава в начале XIX века». Натомість у «Трудах Полтавской ученой архивной комиссии» уміщено документи справи № 200 згідно оригіналів. Відповідно, інформація про млини тут значно повніша.

Не менш значущим джерелом інформації про Полтавщину початку XIX ст. загалом та про млинарство у ній зокрема є «Топографическое описание Полтавской губернии, сочиненное старшим учителем Полтавской губернской гимназии Федором Каруновским» 1809 р. Змушений за сімейними обставинами відмовитися від науково-

педагогічної кар'єри, Ф.Ф. Каруновський і на посаді вчителя природничої історії не полишав науки [1, с. 249]. Користуючись власноручно зібраними матеріалами, він склав опис Полтавської губернії, який надіслав до Академії наук. За оцінкою Т. Б. Ананьєвої, інформація, зібрана Ф.Ф. Каруновським, різнобічніша за ту, яка передбачалася у питаннях І.Ф. Тимківського, а його праця гідна посісти в історіографії Полтавщини чільне місце як одна з ранніх краєзнавчих студій [13, с. 17]. На жаль, тривалий час опис лишався невідомим широкому колу дослідників; уперше його опубліковано 1997 р. [13, с. 191-229]. У описі Каруновського виокремлені відомості про кількість водяних млинів та вітряків у повітових містах та повітах Полтавської губернії. Для зручності порівняння ми представили дані про кількість млинів у Полтавській губернії за вищезазначеними документами у таблиці 1.

Таблиця 1

**Кількість млинів у Полтавській губернії на початку ХІХ ст.
за документальними свідченнями**

Місто, повіт	Матеріали справи губернського правління № 200 за 1804 р., реферовані І. Ф. Павловським (публікації 1902 р. [5-9])		Матеріали справи губернського правління № 200 за 1804 р. (публікація 1906 р. [12])		«Топографічний опис Полтавської губернії» Ф. Каруновського, 1809 р. (публікація 1997 р. [13, с. 217-218])	
	водяні млини	вітряки	водяні млини	вітряки	водяні млини	вітряки
Полтава			0	3		3
Полтавський повіт			29+29	434	58	434
Кременчук			2	4	3	4
Кременчуцький повіт			87+86	375	173	375
Ромни			1	3	1	3
Роменський повіт			200	424	230	424
Лубни				3		3
Лубенський повіт			97	644	92	734
Прилуки			6	53	6	53
Прилуцький повіт			185	717	194	717
Кобеляки	17	5	17	5	17	5
Кобеляцький повіт			80	278	80	278
Гадяч			4	3	4	3
Гадяцький повіт			172	191	172	191
Хорол			4	28	3	24
Хорольський повіт	148	418	146	418	146	418
Зіньків			4	25	4	25
Зіньківський повіт	201	435	201	435	261	435
Миргород			4	45	4	45
Миргородський повіт			86	330	86	330

Переяслав			8	30	8	30
Переяславський повіт	85	1113	85	113	65	1113
Золотоноша			6	29	6	29
Золотоніський повіт	118	623	168+123	623	118	623
Лохвиця			1	11	1	11
Лохвицький повіт		645	121	645	121	645
Пирятин			0	?	0	28
Пирятинський повіт	67	419	67	419	67	419
Костянтиноград			0	3		2
Костянтиноградський повіт	16	368+42	16	368+42	16	410
Глинськ			4	4		
Градизьк			0	33		
ВСЬОГО			[2039]	[6738+?]	2010 [1936]	7823 [7814]

Насамперед, відзначимо, що між даними у публікаціях І.Ф. Павловського 1902 р. та 1906 р. є певні розбіжності. Так, кількість водяних млинів у Хорольському повіті у першому випадку становить 148, а в другому – 146. У Переяславському повіті за публікацією 1902 р. 1113 вітряків, а за публікацією 1906 р. – на тисячу (!) менше, 113. У Золотоніському повіті за публікацією в «Киевской старине» 118 водяних млинів, а за «Трудами...» – 168 та 123 наплавних («лодейных»).

В опублікованих даних опису Ф. Ф. Каруновського привертає увагу невідповідність зазначеної автором та фактичної загальної кількості водяних млинів та вітряків. За Каруновським, у губернії 2010 водяних млинів, проте фактична сума кількості водяних млинів у містах та повітах складає 1936. Вітряків має бути 7823, але фактична сума їхньої кількості – 7814.

В цілому ж інформація, надіслана на прохання І.Ф. Тимківського, здебільшого корелює з даними, зібраними Ф.Ф. Каруновським. Зокрема, зовсім не відрізняється кількість млинів у Полтаві та Полтавському повіті, Кременчуцькому повіті, Ромнах, Лубнах, Прилуках, Кобеляках та Кобеляцькому повіті, Гадячі та Гадяцькому повіті, Хорольському повіті (за публікацією в «Трудах...»), Зінькові, Миргороді та Миргородському повіті, Переяславі, Золотоноші, Лохвиці, Лохвицькому повіті (за публікацією в «Трудах...»), Пирятинському та Костянтиноградському повітах.

Зіставлення документів дає змогу робити обґрунтовані припущення щодо реальної кількості млинів там, де інформація не є суголосною чи є неповною. Так, є підстави припускати, що у Переяславському повіті було не 113, а 1113 вітряків, оскільки саме така їхня кількість фігурує і в публікації «Киевской старины», і в описі Каруновського. Інший приклад:

відомості пирятинської міської ратуші за 1804 р. не містять конкретної кількості млинів, зазначено лише, що «есть часть обывательских ветряных» [12, с. 123]. Але з огляду на інформацію «Топографического описания...» можемо припустити, що їх було близько 28. Утім, є й дані, які з невідомих причин суттєво відрізняються в різних документах. Це, зокрема, кількість вітряків у Лубенському повіті, водяних млинів – у Золотоніському (за публікацією в «Трудах...»); особливо дивує кількість наплавних млинів, які взагалі не фігурують ні у публікації в «Киевской старине», ані в «Топографическом описании...» Ф. Ф. Каруновського) та Роменському повітах.

Матеріали, зібрані на прохання І.Ф. Тимківського, неодноразово залучалися до наукового обігу. Не викликає сумніву, що опубліковані І.Ф. Павловським у «Трудах Полтавской ученой архивной комиссии» документи використано у нарисі «Історичні часи на Полтавщині» (вийшов у світ у другому томі збірника «Полтавщина» 1927 р. [3, с. 159-220]) тоді молодим істориком, краєзнавцем А.І. Козаченком. У ньому в контексті даних про сільськогосподарські промисли кінця XVIII ст. наведено дані про кількість вітряків та водяних млинів у повітах [3, с. 176], а для характеристики міського виробництва використано, зокрема, інформацію про кількість млинарських підприємств у містах [3, с. 179].

Ці ж документи були опрацьовані і під час підготовки доктором економічних наук В.С. Жученком та кандидатом економічних наук Л.В. Жученко розділу «Історія господарського розвитку» для нарису «Полтавська область: природа, населення, господарство». У результаті було виконано таблицю «Кількість млинів, кузень, пивоварень і ярмарків у повітах Полтавської губернії (на 1804 рік)». Автори, щоправда, покликаються на книгу Л.В. Падалки «Что сказало население Полтавской губернии о своем старом быте» (Полтава, 1905 р.); можемо пояснити це особливостями компонування другого випуску «Трудов Полтавской ученой архивной комиссии», де після обкладинки «Трудов...» публікації зазначеної праці Л.В. Падалки передував окремий титульний аркуш.

Матеріал опубліковано у двох виданнях нарису «Полтавська область: природа, населення, господарство» (1993 [10, с. 104], 1998 рр. [11, с. 109]) та в біобібліографічному покажчику до ювілею знаного вченого і викладача В.С. Жученка (2013 р. [2, с. 23]). У виданні 1998 рр. деякі табличні дані були скореговані, проте ті, які стосувалися млинів, лишилися без змін. З огляду на продуктивність порівняння інформації про кількість млинів у Полтавській губернії на початку XIX ст. ми представили дані про кількість млинів у Полтавській губернії за працями А.І. Козаченка та В.С. Жученка з Л.В. Жученко в *таблиці 2*.

Таблиця 2

**Кількість млинів у Полтавській губернії на початку XIX ст.
за працями науковців**

Місто, повіт	Публікація А. І. Козаченка, 1927 р. [3, с. 176, 179])		Публікації В. С. Жученка, Л. В. Жученко, 1993, 1998, 2013 рр. [10, с. 104; 11, с. 109; 2, с. 23])	
	водяні млини	вітряки	водяні млини	вітряки
Полтава	3			
Полтавський повіт	58	434	29	434
Кременчук	6			
Кременчуцький повіт	173	375	87	375
Ромни	4			
Роменський повіт	200	424	200	424
Лубни	3			
Лубенський повіт	97	644	97	644
Прилуки	59			
Прилуцький повіт	185	717	185	717
Кобеляки	22			
Кобеляцький повіт	80	278	80	278
Гадяч	7			
Гадяцький повіт	172	191	172	191
Хорол	32			
Хорольський повіт	146	418	146	418
Зіньків	30			
Зіньківський повіт	201	435	201	435
Миргород	49			
Миргородський повіт	80	330	86	330
Переяслав	38			
Переяславський повіт	85	113	85	113
Золотоноша	35			
Золотоніський повіт	168	623	168	746
Лохвиця	12			
Лохвицький повіт	121	645	121	645
Пирятин				
Пирятинський повіт	67	419	67	419
Костянтиноград	3			
Костянтиноградський повіт	16	368	16	410
ВСЬОГО	1849	6414	1740	6579

Як бачимо, у В.С. Жученка та Л.В. Жученко подано удвічі меншу кількість водяних млинів у Полтавському повіті. Вочевидь, автори не взяли до уваги, що в документі йде мова не лише про 29 постійних млинів, а й про 29 сезонних – весняних млинів, які працювали у період зростання рівня води у річках за рахунок танення снігу. Аналогічна ситуація з кількістю млинів у Кременчуцькому повіті, де не враховано 86 наплавних

млинів (не всі фахівці вважають коректним долучати наплавні млини до водяних – нерідко їх розглядають як окрему групу, але за прийнятого в обох дослідженнях розподілу таке об'єднання можна вважати виправданим). З іншого боку, різниця між кількістю вітряків у Костянтиноградському повіті пояснюється тим, що А.І. Козаченко не долучив до вітряків 42 просотолочні млини (ще І.Ф. Павловський відзначив, що таких не було в жодному іншому повіті [7, с. 11]); що вони працювали саме від вітру, підтверджують дані «Топографического описания...» Ф.Ф. Каруновського. Щодо кількості млинів у Золотоніському повіті помилок припустилися в обох працях: А.І. Козаченко не додав до водяних 123 наплавні млини, а автори «Полтавської області...» долучили їх не до водяних млинів, а до вітряків. Незрозуміло, чому кількість водяних млинів у Миргородському повіті А.І. Козаченко подав як 80; це не типографська хиба, оскільки загальна кількість водяних млинів за зазначеними даними по повітах у збірнику «Полтавщина» підрахована правильно.

Отже, не можна покладатися на кількість водяних млинів та вітряків, обчислену для повітів Полтавської губернії ні А. І. Козаченком (відповідно 1849 і 6414), ані В.С. Жученком із Л.В. Жученко (1740 і 6579). Навіть визнавши прийнятною різницю між їхніми підрахунками по кожній групі для оцінки загальної кількості млинів, маємо пам'ятати, що, можливо, загальну кількість млинів у повітах потрібно збільшити на тисячу у випадку, якщо вітряків у Переяславському повіті було 1113, а не 113. Зрештою, є ще одна проблема. В обох проаналізованих працях науковці оперують даними про млини у повітах, не залучаючи до підрахунків загальної кількості млини у містах. Але чи можна вважати кількість млинів у повітах загальною кількістю млинів у Полтавській губернії, чи до неї потрібно ще додати млини у містах, і якщо так, то у всіх містах чи лише у повітових? Якби підрахунки Ф.Ф. Каруновського були точними, ми б знали відповіді на ці питання. Та, як ми вже зазначали, при додаванні кількості як водяних млинів, так і вітряків у містах та повітах фактична сума виходить меншою за їхню загальну кількість, зазначену автором.

Ознайомлення з різнобічною інформацією, наведеною у «Топографическом описании...» Ф.Ф. Каруновського спонукає до висновку, що відомості стосовно повітового міста не асимілювалися даними про повіт. Наприклад, у Полтаві було 4 кам'яних будинки, а в повіті – 2; у Костянтинограді зафіксовано 3 кам'яні будинки, а в повіті – нуль; у Переяславі було 4 кам'яні церкви, а в повіті – 3 [13, с. 223]. Додавши кількість поштових станцій у повітових містах та в повітах, одержимо суму, яка збігається з наведеною автором загальною кількістю поштових станцій у губернії [13, с. 218]. Отже, для з'ясування загальної кількості млинів у Полтавській губернії слід додати кількість млинів у

повітах та в повітових містах. Стосовно заштатних міст не маємо такої впевненості, оскільки виокремлення млинів Глинська та Градизька у матеріалах, надісланих для І.Ф. Тимківського, не позначилося на співвідношенні його даних про кількість млинів у Роменському та Кременчуцькому повітах із даними, зібраними Ф.Ф. Каруновським.

Таким чином, для чіткішого окреслення меж виправданих похибок оцінки кількості млинів у Полтавській губернії початку ХІХ ст. потрібно: враховувати результати порівняльного аналізу як документальних свідчень 1804 р. (у різних публікаціях) та 1809 р., так і праць з історії, що на них базуються; до кількості млинів у повітах додати кількість млинів у містах, принаймні, у повітових.

Джерела і література:

1. Василевский В.Л. Полтавская гимназия с 1808 по 1831 год. Труды Полтавской ученой архивной комиссии. Полтава: Электр. типогр. Г. И. Маркевича, 1907. Вып. 3. [Прил.]. С. 185–272.
2. Жученко Володимир Семенович: біобібліографічний покажчик: до 90-річчя від дня народження / упоряд Л.І. Яковенко, Т.О. Непокупна, І.М. Лесунова та ін.; за ред. М. І. Степаненка. Полтава: ПНПУ імені В.Г. Короленка, 2013. 52 с.
3. Збірник «Полтавщина» / упоряд. М. Філянський, Я. Риженко; під заг. ред. М. Криворотченка. Полтава, 1927. Том II. 420 с.
4. Масненко В. Млинарство, млини, мельники у часопросторі української традиційної етнокультури: перспективи для дослідження. Український млинологічний журнал. 2011. Вип. 1. С. 14–19.
5. Павловский И.Ф. Города Ромны, Гадяч, Миргород и их уезды сто лет назад. Киевская старина. 1902. [Т. LXXVIII]. Июль-август. [Отдел II]. С. 6–12.
6. Павловский И.Ф. Кременчуг сто лет назад. Киевская старина. 1902. Т. LXXVII. Июнь. [Отдел II]. С. 165–167.
7. Павловский И.Ф. Переяславль, Константиноград, Пирятин, Золотоноша и их поветы сто лет назад. Киевская старина. 1902. Т. LXXIX. Октябрь. [Отдел II]. С. 9–12.
8. Павловский И.Ф. Прилука, Лубны и Кобеляки и их поветы сто лет назад. Киевская старина. 1902. [Т. LXXVIII]. Сентябрь. [Отдел II]. С. 99–103.
9. Павловский И.Ф. Хорол, Лохвица, Зеньков и их поветы сто лет назад. Киевская старина. 1902. Т. LXXIX. Ноябрь. [Отдел II]. С. 83–86.
10. Полтавська область: природа, населення, господарство. Географічний та історико-економічний нарис (посібник з краєзнавства) / під ред.: К.О. Маца, Б.В. Чичкало, Г. М. Коваленко. Полтава: [Обл. упр. по пресі], 1993. 304 с.
11. Полтавська область: природа, населення, господарство. Географічний та історико-економічний нарис / за ред. К.О. Маца. Вид. 2-ге, доп. і перероб. Полтава: Полтавський літератор, 1998. 336 с.
12. Статистические сведения о Полтавской губернии сто лет назад / [публ. И.Ф. Павловского]. Труды Полтавской ученой архивной комиссии. Полтава: Электр. типогр. Г. И. Маркевича, 1906. Вып. 2. [Прил.]. С. 59–163.
13. Описи Лівобережної України кінця ХVІІІ – початку ХІХ ст. / упоряд. Т.Б. Ананьєва. Київ: Наукова думка, 1997. 325 с.